

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای کاربردی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه دکتری تخصصی
رشته پژوهش هنر

مبانی طراحی و شکل گیری اشیا در دوره اسلامی

(نمونه پژوهش: ظروف خانگی ایران تا قرن پنجم هجری با رویکرد زمینه گرایی و تاکید بر مفاهیم نمادین)

استاد راهنما

دکتر صمد سامانیان

استادان مشاور

دکتر محمدتقی آشوری

دکتر سیدرضا مرتضایی

تحقیق و نگارش

پردیس بهمنی

تیر ماه ۱۳۹۳

تعهد نامه

اینجانب پردیس بهمنی اعلام می‌دارم که تمام فصل‌های این پایان نامه و اجزای مربوط به آن برای اولین بار (توسط اینجانب) نگاشته شده است. برداشت از نوشته‌ها، کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها، اسناد، مدارک و تصاویر پژوهشگران حقیقی یا حقوقی (فارسی و غیر فارسی) با ذکر مآخذ کامل و به شیوه تحقیق علمی صورت گرفته است.

بدیهی است در صورتی که خلاف موارد فوق اثبات شود مسئولیت آن مستقیماً به عهده اینجانب

خواهد بود.

امضاء

تاریخ

تقدیم به :

همسرم، که با دانش و صبر و مهربانیش همواره، همراه و یاری دهنده‌ام بوده و هست. .
پدرم، که ذوق هنر و دانش را در وجودم شکوفا کرد و اکنون از بهشت مشاهده‌گر زندگی‌م است.
مادرم ، که همواره بهترین آرزوها را برایم دارد..
فرشته کوچک خوشبختیم، که با بال‌های ظریفش مرا به آسمان‌ها به ملاقات خدا می‌برد.

سپاسگزاری از افرادی که نویسنده مرهون راهنمایی و یاری آنان است.

از همه آنها که آموختم و از تمام آنها که شوق بیشتر دانستن و پژوهش را در وجودم بیدار کردند و کلیه کسانی که امکان بهره‌مندی مرا از دانش و هنر فراهم نمودند ، سپاسگزارم از جمله :

استادان ارجمند، آقایان دکتر صمد سامانیان، دکتر محمدتقی آشوری و دکتر سیدرضا

مرتضایی که با دانش و صبر و دلسوزی فراوان، راهنمایی و مشاوره این رساله را به عهده داشته‌اند .

داوران و دعوت شده‌گان فرهیخته و بلندپایه حاضر در جلسه دفاع از این رساله.

تمام استادانی که مستقیم و غیر مستقیم از دانش و علم ایشان بهره برده‌ام به خصوص نویسندگان محترم کتاب‌ها و مقالاتی که به عنوان منابع و مراجع در این رساله مورد استفاده قرار گرفته‌اند و همچنین استادان گرانمایه، خانم‌ها دکتر پروین پرتوی و دکتر اشرف سادات موسوی‌لر و آقایان دکتر احمد تندی، دکتر غلامعلی حاتم، دکتر فریدون جنیدی، دکتر ابوالقاسم دادور، دکتر احمد ندایی‌فر، دکتر ناصرکلینی، که نظرات ارزشمندشان در غنی‌تر کردن و رفع ابهامات این رساله موثر بوده است.

مدیریت و کارکنان موزه‌های ملی ایران، آبگینه و رضا عباسی، که در تهیه عکس‌های نمونه‌های

پژوهش این رساله، نویسنده را یاری نموده‌اند.

کارکنان محترم دانشگاه هنر، خانم‌ها طیبه صالحی کارشناس تحصیلات تکمیلی و رویا ممقانی

کارشناس ارشد گروه دکتری.

● چکیده :

اشیا نقش قابل توجهی در زندگی و به طبع آن، تمدن و فرهنگ دارند. انسان همواره کاربر اشیا است و علاوه بر کاربردهایی که از هر شی انتظار می رود، نقش، فرم و تزیینات آن‌ها نیز مورد نظر قرار می‌گیرد و در ادراک و ارتباط انسان و اشیا قابل اهمیت می باشد. هدف اصلی از این پژوهش بررسی عوامل موثر بر طراحی ظروف خانگی به عنوان زیر مجموعه اشیا مورد استفاده در قرون اولیه تا پنجم هجری ایران است. فرضیه پژوهش با توجه به هدف، بدین گونه بیان شده است: طراحی فرم و نقش ظروف خانگی ایران در قرون اولیه تا پنجم هجری بر اساس مفاهیم نمادین آب و نور در کنار باورهای اسلامی شکل گرفته است.

روش تحقیق این پژوهش در گروه تحقیقات کیفی و به صورت تاریخی - تفسیری می باشد. با توجه به رویکرد زمینه‌گرایی، سه مقوله ساختار ظاهری، ساختار عملکردی و ساختار محتوایی برای طراحی ظروف خانگی طراحی گردید. سپس ابتدا اوضاع اجتماعی مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته و سپس طبقه‌بندی ظاهری و محتوایی ظروف خانگی بصورت جداگانه بررسی شده است. در طبقه‌بندی ظاهری ظروف خانگی این قرون، با توجه به جنس اشیا، که اولین عنصر از عناصر گشتالت می‌باشد، سه گروه شیشه، سفال و فلز، هفت گونه مختلف ظروف خانگی شناسایی گردیده و خصوصیات هر کدام تعریف شده است. در مرحله بعد با توجه به نقش جغرافیا، اقلیم، عوامل فرهنگی و مذهبی، در زمینه‌گرایی فرهنگی - اجتماعی، با معرفی نمادها و نقوش جلوه گر شده در ظروف خانگی، طبقه بندی محتوایی صورت گرفته که در نهایت نقوش مرتبط با نور و آب از اهمیت ویژه ای در هویت سازی این ظروف برخوردار بوده است.

با توجه به هدف و فرضیه پژوهش، عوامل موثر بر طراحی ظروف خانگی ایران در قرون اولیه اسلامی، جغرافیا و اقلیم، سنت های مذهبی قبل از اسلام، تفکر و باورهای اسلامی و به وجود آمدن گروه های اجتماعی به همراه آداب و عادات غذایی ایرانی مسلمان است. نتیجه این پژوهش، طراحی و شکل گیری ظروف خانگی را در چهار بخش: ساختار و ترکیب بندی ظروف، رد پای سنت‌های کهن، تأثیر از باورهای اسلامی و هماهنگی با نیازهای استفاده‌گران، ارایه می‌نماید. به نظر می رسد در بسیاری از ظروف خانگی، سنت های کهن و باورهای اسلامی در نقش و فرم های نمادین مرتبط با آب و نور با هم ترکیب شده است. به عنوان مثال نقوش هندسی عناصر طبیعت مانند آب، زمین و خورشید، در کنار نقوش گیاهی به صورت نقوش اسلیمی و برگ و نیم‌برگ مخصوصا در ترکیب با نقوش کتیبه‌ای به چشم می خوردند و نقوش حیوانی نیز در تنوعی از تجرد و انتزاع به تصویر کشیده شده‌اند که به نظر می رسد ریشه در تفکر نمادین طراحان داشته است. نقوش انسانی نیز علاوه بر تصویرگری شاهان و جنگجویان، شخصیت‌های اسطوره‌ای مرتبط با آب و نور را می‌نمایاند.

کلمات کلیدی: طراحی، فرم و نقش، نماد، زمینه‌گرایی، ظروف خانگی ایران، قرون اولیه

اسلامی، هنر اسلامی

فهرست مطالب :

مقدمه.....	۱۲
۱- فصل اول: کلیات (طرح تحقیق).....	۱۵
۱-۱- بیان مسئله.....	۱۶
۱-۱-۱- شرح و اهمیت موضوع.....	۱۶
۱-۱-۲- نحوه بررسی موضوع تاکنون.....	۱۶
۱-۱-۳- محدوده زمانی و مکانی.....	۱۷
۲-۱- ضرورت انجام تحقیق.....	۱۸
۳-۱- هدف‌ها.....	۱۹
۴-۱- مرور پیشینه و ادبیات تحقیق.....	۱۹
۱-۴-۱- کتاب‌ها.....	۲۰
۲-۴-۱- مقاله‌ها.....	۲۱
۳-۴-۱- پایان نامه‌ها و رساله‌ها.....	۲۳
۴-۴-۱- بررسی کلی منابع مطالعاتی.....	۲۳
۵-۱- چارچوب نظری.....	۲۴
۶-۱- فرضیه و پرسش‌ها.....	۲۵
۷-۱- روش انجام پژوهش.....	۲۵
۸-۱- ابزار گردآوری اطلاعات.....	۲۸
۹-۱- جامعه آماری و نمونه‌گیری.....	۲۸
۱۰-۱- تعریف واژگان تخصصی.....	۳۷
۱۱-۱- فرایند و مدل کلی تحقیق.....	۳۹
۲- فصل دوم: مبانی نظری.....	۴۰
مقدمه.....	۴۱
۱-۲- زمینه‌گرایی و نقش نمادها در شکل‌گیری فرهنگ.....	۴۲
۲-۲- جایگاه نشانه در زمینه‌گرایی.....	۴۳
۳-۲- جایگاه اسطوره در تحلیل زمینه‌گرایی.....	۴۶
۴-۲- تحلیل ظاهری آثار در آنالیز گشتالت.....	۴۶
۵-۲- جایگاه تزئین در هنر اسلامی و طراحی اشیا.....	۴۸
۶-۲- جمع‌بندی.....	۵۰
۳- فصل سوم: جامعه و فرهنگ.....	۵۴
مقدمه.....	۵۵
۱-۳- لزوم پرداختن به مسایل اجتماعی در این تحقیق.....	۵۶
۲-۳- پیامدهای تاریخی - سیاسی.....	۵۷

۵۹ ۳-۳- طبقات و گروه های اجتماعی
۶۱ ۴-۳- عوامل فرهنگی
۶۴ ۳-۴-۱- سنت‌های مذهبی قبل از اسلام
۶۳ ۳-۴-۲- تفکر و باور اسلامی
۶۴ ۳-۴-۳- دیدگاه های مرتبط با هنر در قرون اولیه اسلامی
۶۵ ۳-۵- آداب و لوازم خوردن و آشامیدن
۶۷ ۳-۶- جمع بندی

۴- فصل چهارم: گونه شناسی ظروف خانگی و طبقه بندی ظاهری..... ۶۹

۷۰ مقدمه
۷۱ ۴-۱- لزوم توجه به طبقه بندی ظاهری اشیاء
۷۲ ۴-۲- ظروف شیشه ای
۷۵ ۴-۳- ظروف سفالین
۷۷ ۴-۴- ظروف فلزی
۷۸ ۴-۵- جمع بندی

۵- فصل پنجم: طبقه بندی محتوایی از ظروف خانگی..... ۸۸

۸۹ مقدمه
۸۹ ۵-۱- لزوم توجه به نماد و اسطوره ها در طبقه بندی محتوایی
۹۲ ۵-۲- تأثیر محیط جغرافیایی و اقلیم
۹۵ ۵-۳- نقوش جلوه گر شده در ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی
۹۵ ۵-۳-۱- نقوش انسانی
۹۶ ۵-۳-۲- نقوش حیوانی
۹۹ ۵-۳-۳- نقوش گیاهی
۱۰۱ ۵-۳-۴- نقوش هندسی
۱۰۳ ۵-۳-۵- نقوش کتیبه‌ای
۱۰۴ ۵-۳-۶- نقوش اسطوره‌ای
۱۰۶ ۵-۴- تأثیر نقوش و نمادها بر هویت‌سازی فرهنگی
۱۰۸ ۵-۴-۱- مفاهیم مربوط به نور
۱۱۰ ۵-۴-۲- مفاهیم مربوط به آب
۱۱۲ ۵-۵- جمع بندی

۶- فصل ششم: جمع بندی و نتیجه گیری..... ۱۲۲

۱۲۳ ۶-۱- یادآوری خطوط اصلی مبانی نظری
۱۲۴ ۶-۲- دستاوردها
۱۲۶ ۶-۲-۱- ترکیب بندی نقوش و آنالیز گشتالت

۱۲۷.....	۶-۲-۲-رد پای سنت‌ها و نمادهای کهن
۱۳۲.....	۶-۲-۳-تأثیر از باور اسلامی.....
۱۳۵.....	۶-۲-۴-هماهنگی مبانی طراحی و نیازهای استفاده‌گر.....
۱۳۷.....	۶-۳-پیشنهادها
۱۳۸.....	منابع و مآخذ.....
۱۴۷.....	پیوست‌ها
۱۴۸.....	مرور ادبیات با توجه به منبع مطالعه شده و روش‌ها
۱۵۱.....	جدول تطبیقی زیبایی‌شناسی.....
۱۵۲.....	مرور ادبیات با توجه به تخصص و روش نویسندگان
۱۵۴.....	تطابق مفاهیم میان اشیا و آثار هنری.....
۱۵۵.....	جدول نمونه‌های طراحی‌های خطی از نقوش ظروف خانگی قرون مرجع در ایران.....
۱۶۱.....	جدول نمونه‌های تفکیکی نقوش در ظروف خانگی قرون مرجع.....
۱۶۸.....	چکیده انگلیسی

● فهرست جداول:

- جدول ۱-۱: نمونه های پژوهش و استناد آنها ۳۰
- جدول ۱-۲: مبانی نظری با توجه به مرور ادبیات در راستای موضوع رساله ۵۳
- جدول ۱-۳: اوضاع اجتماعی فرهنگی ایران در قرون اولیه اسلامی ۵۸
- جدول ۲-۳: تاثیرات اجتماعی فرهنگی قرون اولیه اسلامی در ایران ۶۸
- جدول ۱-۴: گونه شناسی ظروف شیشه ای ۷۴
- جدول ۲-۴: گونه شناسی ظروف سفالی ۷۶
- جدول ۳-۴: گونه شناسی ظروف فلزی ۷۸
- جدول ۴-۴: گونه شناسی ظروف خانگی ایران در قرون مرجع ۸۰
- جدول ۵-۴: ظروف خانگی قرون مرجع بر اساس کاربرد و رعایت فاکتورهای طراحی ۸۴
- جدول ۶-۴: ظروف خانگی قرون مرجع بر اساس عناصر و ساختمان گشتالت ۸۵
- جدول ۷-۴: جدول نمونه ترکیب بندی در ظروف خانگی قرون مرجع ۸۶
- جدول ۱-۵: فراوانی ظروف و نقش های بکار رفته در آنها ۱۰۵
- جدول ۲-۵: نقوش طراحی شده در ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی ایران ۱۱۲
- جداول ۳-۵: انواع نقوش و نمادها در هفت گونه ظروف خانگی ۱۱۶
- جدول ۱-۶: تعریف انواع گونه های ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی ۱۲۵
- جدول ۲-۶: نقوش هندسی کهن در طراحی نقوش ظروف خانگی ۱۲۷
- جدول ۳-۶: نقوش گیاهی کهن در طراحی نقوش ظروف خانگی ۱۲۸
- جدول ۴-۶: نقوش حیوانی کهن در طراحی نقوش ظروف خانگی ۱۲۹
- جدول ۵-۶: نقوش انسانی کهن در طراحی نقوش ظروف خانگی ۱۳۱
- جدول ۶-۶: نقوش اسطوره ای کهن در طراحی نقوش ظروف خانگی ۱۳۱
- جدول ۷-۶: تاثیر باورهای اسلامی در طراحی نقوش ظروف خانگی ۱۳۳

● فهرست شکل ها:

- تصاویر ۱-۴ : نمونه ظروف شیشه ای با تزیینات رشته افزوده ۷۳
- تصاویر ۲-۴: نمونه سفال کتیبه دار قرون اولیه اسلامی ۷۶
- تصاویر ۳-۴: نمونه تنگ فلزی با زایده بالای دسته ۷۷
- تصاویر ۱-۵ : نمونه نقش پردازی انسانی در ظروف خانگی ۹۵
- تصاویر ۲-۵ : نمونه نقش پردازی حیوانی در ظروف خانگی ۹۶
- تصاویر ۳-۵ : نمونه نقش پردازی پرندگان در ظروف خانگی ۹۷
- تصاویر ۴-۵ : نمونه نقش پردازی پرندگان در ظروف خانگی منادی صلح..... ۹۹
- تصاویر ۵-۵ : نمونه نقش پردازی گیاهی در ظروف خانگی ۹۹
- تصاویر ۶-۵ : نمونه نقش پردازی درخت در ظروف خانگی ۱۰۰
- تصاویر ۷-۵ : نمونه نقش پردازی هندسی در ظروف خانگی ۱۰۱
- تصاویر ۸-۵ : نمونه نقش پردازی کتیبه ای در ظروف خانگی ۱۰۳
- تصاویر ۹-۵ : نمونه نقش پردازی اسطوره ای در ظروف خانگی ۱۰۴

فهرست نمودارها :

- نمودار ۱-۱- : مدل کلی تحقیق ۳۹
- نمودار ۱-۲ : جایگاه کارکرد نشانه شناسی نسبت به سایر کارکردهای اشیا..... ۴۴
- نمودار ۲-۲ : ساختار نظریه زمینه گرایی ۵۰
- نمودار ۳-۲: مقوله ساختار ظاهری اشیا ۵۱
- نمودار ۴-۲ : ارتباط مقوله های تحقیق در ساخت نظریه طراحی اشیا ۵۲
- نمودار ۱-۴: طبقه بندی جهت شناخت اشیا ۷۰
- نمودار ۱-۵ : هویت سازی در طراحی ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی ۱۱۱
- نمودار ۱-۶ : نقوش سنت های کهن در طراحی ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی ۱۳۲
- نمودار ۲-۶ : تاثیر باورهای اسلامی در طراحی ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی ایران ۱۳۵
- نمودار ۳-۶ : هماهنگی طراحی و نیازهای کاربر در طراحی ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی..... ۱۳۶

مقدمه :

مصنوع ساخته دست بشر، علاوه بر کارکرد فیزیکی نقش قابل توجهی در ارتقای سطح زندگی، فرهنگ و تمدن وی دارد. انسان از اشیا استفاده می‌کند و علاوه بر کاربردهایی که از هر شی انتظار می‌رود، نقش، فرم و تزیینات انجام شده نیز از دیدگاه تعامل دو طرفه انسان - شی، میزان ارتباط ادراکی با شی و تاثیر متقابل آن‌ها بر محیط مصرف و سایر اشیا مجاور، مد نظر قرار می‌گیرد. اشیا بنا بر محیط استفاده و کاربردهای ویژه، فرم و نقش‌های خاصی را می‌پذیرند. به نظر می‌رسد در ظروف خانگی، که با محیط خانه و افراد خانواده ارتباطی تنگاتنگ دارند، به دلیل مدت کاربرد و میزان تاثیر گذاری، فرم‌ها و مفاهیم نقوش، بیشتر از دیدگاه‌های صرفاً فیزیکی و زیبایی شناختی، اهمیت داشته باشند.

ماهیت میان رشته‌ای موضوع این رساله، که با مفاهیم صنایع دستی و طراحی صنعتی به طور توأمان ارتباط دارد، ملاحظات خاصی در طی روند این پژوهش در پی داشت که نگارنده با راهنمایی و توصیه استادان و صاحب نظران، سعی در جستجوی دقیق‌تر آن داشته است. نمونه‌های مورد پژوهش به طور معمول در حوزه صنایع دستی بررسی می‌شوند و روش تحلیل در این رساله، بیشتر بر روش‌های تحلیل طراحی صنعتی تاکید دارد. بدین منظور، روش تحلیل آنالیز گشتالت از نظر تحلیل ظاهری ظروف، مورد استفاده قرار گرفته است. در این مورد خاطر نشان می‌سازد که در امر طبقه بندی ظروف نیز توجه به گشتالت، کاربرد، تعاریف و طبقه بندی‌های طراحی اشیا در طراحی صنعتی مورد نظر بوده است. در بخش مبانی اجتماعی نیز به موارد قابل ملاحظه در رویکرد زمینه‌گرایی اجتماعی-فرهنگی، توجه شده است. ظروف خانگی در قرون اولیه تا پنجم هجری علاوه بر اینکه عمدتاً اشیای هنری شیشه‌ای، سفالین و فلزی هستند، جلوه‌های هنرهای دیگر نظیر خوشنویسی، نقاشی و همچنین ادبیات را باز می‌تابانند. در نتیجه غنای تصویری، به همراه کیفیت‌های گرافیکی ظروف به عنوان رسانه‌ای در زندگی روزمره اقشار مختلف جامعه، ارزش مضاعف پیدا کرده است.

روند انجام این پژوهش به گونه‌ای است که در فصل اول تحت عنوان کلیات، طرح تحقیق شامل: ضرورت، اهداف، پیشینه، چارچوب نظری، فرضیه، روش انجام تحقیق، معرفی کلی جامعه آماری، تعریف تخصصی واژگان کلیدی و ارایه مدل تحقیق، توضیح داده می‌شود. با توجه به مطالعات فصل اول، در مرور ادبیات و پیشینه تحقیقات مرتبط با موضوع رساله، در سه شاخه :

- نمادهای ایرانی،
- مبانی شکل‌گیری هنر اسلامی،

• اصول طراحی اشیا،

دسته بندی صورت گرفته و فصل دوم با عنوان مبانی نظری تحقیق شکل گرفته است. چارچوب نظری تحقیق با تاکید بر روش زمینه گرایی، و موارد مرتبط با آن شامل نمادها، نشانه‌ها، اسطوره‌ها و نقش آنها در اصول طراحی اشیا در این فصل، استخراج و معرفی می‌شود.

فصل سوم در برگزیده بررسی‌های اجتماعی در بازه مرجع یعنی قرون اولیه تا پنجم هجری در ایران است. اطلاعات این فصل از متون گسترده‌ای از کتاب‌های تاریخی، اجتماعی و هنری جمع آوری شده است. هرچند در مورد رویدادهای تاریخی در این قرون کتاب‌های بسیاری وجود دارد، اما توجه به مواردی که در طراحی اشیا و مخصوصاً طراحی ظروف خانگی تأثیر گذار باشد، بسیار اندک است. مطالب این بخش از اندک اشارات به ظروف خانگی در گستره کتاب‌های تاریخی، جمع آوری گردیده و موارد تأثیر گذار اجتماعی و فرهنگی، تحلیل شده است.

در فصل چهارم به بررسی نمونه‌های پژوهش از دیدگاه ظاهری پرداخته می‌شود. قابل ذکر است با توجه به اینکه استفاده از منابع دسته اول به ویژه در مورد نمونه‌های پژوهش مد نظر قرار داشته است، در این زمینه موزه‌های مورد مطالعه، دسته بندی خاصی نداشته‌اند. نگارنده زمان زیادی را به جهت جمع آوری اطلاعات و شناسایی نمونه‌های پژوهش در سه موزه ملی ایران، آبگینه و رضا عباسی اختصاص داده و در مواقع و مواردی به عکاسی پرداخته است. از این منظر با توجه به محدودیت‌هایی که در دسترسی به اشیا در موزه‌ها موجود بوده است، نگارنده مدعی است که در درجه اول برای شروع این پژوهش، به مستند سازی و ساماندهی این اشیا پرداخته است. در این راستا گونه شناسی ظروف خانگی، با توجه به جنس اشیا، که اولین عنصر از عناصر گشتالت می باشد، در سه گروه ظروف شیشه‌ای، فلزی و سفالی، از دید ظاهری و عناصر گشتالت و مبانی سواد بصری انجام شده است. از این بررسی، با توجه به کاربرد و ساختار کلی، ظروف به هفت گروه عمده طبقه بندی شده‌اند:

- کاسه،
- بشقاب،
- تنگ،
- لیوان،
- گلدان و کوزه،
- صراحی
- ظروف بزرگ

در مرحله بعد از دید مبانی سواد بصری، بیشترین توجه به تحلیل ترکیب بندی است که در نهایت با طراحی خطی هر گونه، و تعریف ویژگی‌های آن به انجام رسیده است. به عنوان مثال در گونه بشقاب‌ها، به چهار ترکیب بندی مدور، قرینه، شعاعی و سراسری می‌پردازد همچنین در برخی از فرم‌ها و ساختارهای ظروف به جنبه‌هایی توجه شده است که راحتی استفاده را نیز در بر دارد، به این موارد با عنوان ارگونومی در این ظروف اشاره شده است.

در فصل پنجم، با برشمردن نقوش جلوه گر شده بر ظروف خانگی قرون مرجع، با توجه به سنت‌های کهن ایرانی و مفاهیم اسلامی هر نقش، نقوش در شش گروه هندسی، گیاهی، حیوانی، انسانی،

اسطوره ای و کتیبه‌ای طبقه بندی شده و محتوای بکار رفته در آن‌ها تحلیل گردیده است. در این فصل به نقوش مرتبط با آب و نور به عنوان فصل مشترک نقوش برگرفته از سنت‌های کهن ایرانی و باورهای اسلامی، در هویت سازی طراحی ظروف خانگی این دوره، تاکید می‌گردد. همچنین طراحی خطی نقوش خاص در هر گروه، به منظور گونه شناسی این نوع نقش پردازی، انجام پذیرفته است. با توجه به آسیب‌هایی که به اشیاء در طول قرن‌ها وارد شده است، این امر در مستند سازی و مطالعات آینده در مورد طراحی و نقوش فرهنگ ایرانی- اسلامی حایز اهمیت می‌باشد.

در فصل ششم مبانی طراحی ظروف خانگی ایرانی در قرون اولیه تا پنجم هجری، ابتدا با معرفی ساختاری ظروف برگرفته از فصل چهارم، سپس رد پای سنت‌های کهن و تأثیر باورهای اسلامی برگرفته از فصل‌های سوم و پنجم و در نهایت هماهنگی با نیازهای استفاده‌گر از مجموع فصل‌های سوم تا پنجم، در قالب جداول و نمودارهایی ارائه می‌شود. در پایان جهت استفاده از نتایج تحقیق و نیز ادامه این نوع تحقیقات، پیشنهادهایی ارائه شده است.

روند فصل‌ها به گونه ای است که در سه فصل اول، بیشتر مطالب به صورت مطالعات کتابخانه‌ای جمع آوری شده‌اند و در دو فصل چهارم و پنجم بیشتر مطالب، به صورت مطالعات میدانی و استنتاج‌های پژوهشگر می‌باشند و فصل آخر نیز جمع بندی و ارائه نتایج پژوهش می‌باشد.

پژوهش حاضر، با جمع آوری و ساماندهی اشیاء در سه موزه مورد مطالعه، و بهره‌گیری از توصیف، تفسیر و تحلیل ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی ایران تلاش دارد به مبانی تفکر طراحی و نقش پردازی این ظروف دست یابد و در نهایت تأثیر محوری نقوش مربوط به آب و نور در نقش پردازی‌ها جلوه‌گری ویژه ای را باز می‌تاباند که نشان دهنده اهمیت این دو عنصر در هر دو گروه نقوش سنت‌های کهن ایرانی و باورهای اسلامی می‌باشد. روش تحقیق از نوع تحقیقات کیفی و در گروه تحقیقات تاریخی - تفسیری است. ابزار پژوهش نیز بیشتر بر منابع دسته اول و بررسی ظروف در سه موزه مرجع تاکید دارد و بخش نظری نیز بر اساس مطالعات کتابخانه ای گرد آوری شده است .

فصل اول :

کلیات

۱-۱-۱- بیان مسئله :

۱-۱-۱- شرح و اهمیت موضوع: در سراسر تاریخ پرفراز و نشیب ایران، آثار بازمانده نشان می‌دهد که بسیاری از اشیاء، با نقش و تزئین، همراه بوده‌اند که شاید حکایت از کاربرد دوگانه عملکردی و زیبایی‌شناسی را در کنار هم باشد. تفکر غالب بر جامعه، زمینه‌ساز نحوه طراحی ساخته‌های بشری است و نقش تأثیر گذاری بر کیفیت و تنوع آثار دارد. بر اساس برخی مطالعات، نمادهای هر ملتی می‌توانند در آثار هنری آن کشور متبلور گردند زیرا آثار هنری می‌توانند به نوعی بازتاب دهنده باورها و ادراکات زیبایی‌شناسانه و نیازهای فرهنگی انسان‌ها باشند. اشیاء و لوازم خانگی نیز می‌توانند به عنوان بخشی از این انتقال اندیشه، مورد بررسی قرار گیرند زیرا "هر شیء همراه با خود، فرهنگ و استفاده خاص خود و سازندگان را نیز منتقل می‌نماید، پس هر شیء خود یک محصول فرهنگی است" (اریکسون، ۱۳۸۶: ۷). "اتینگهاوزن در سخنرانی خود در دانشگاه تهران متذکر می‌شود که تاریخ ساختن برخی از این ظروف در حدود یک‌صد و پنجاه سال از کهنه‌ترین نسخه شاهنامه فردوسی که در دست است قدیمی‌تر است" (برزین ، ۱۳۴۲: ۴۷). این امر علاوه بر اینکه تاییدی بر اهمیت کارکردهای نمادین این ظروف است، همچنین اهمیت فرهنگی این ظروف نشان می‌دهد.

از دیدگاه طراحی صنعتی، طراحی ظروف خانگی به دلیل تنوع، شدت و اهمیت ارتباط با مصرف‌کننده، جایگاه ویژه‌ای دارد. "بخش ظروف خانگی به دلیل تنوع کارکرد های آن، بیشترین تعداد اشیای خانگی را به خود اختصاص می‌دهد و مهم‌ترین عامل در تحلیل این ظروف، رابطه بین استفاده گر و اشیاء می‌باشد" (Burdek, 2005: 294). به نظر می‌رسد باورها و سنت‌های فرهنگی جامعه در قرون اولیه تا پنجم هجری، از جمله موارد تأثیر گذار بر میزان درک اشیاء بوده و زمینه‌ساز شکل‌گیری آن‌ها می‌باشد. گونه‌شناسی اشیای این قرون و جمع‌بندی یافته‌های اجتماعی در پی آن و یافتن چگونگی تأثیر آن‌ها بر طراحی، حایز اهمیت است.

۱-۱-۲- نحوه بررسی موضوع تاکنون: با وجود اهمیت ظروف خانگی ، تحقیقاتی که به این اشیاء، از دید طراحی ظروف خانگی و نه صرفاً اشیای هنری صنایع دستی توجه نماید، کمتر صورت گرفته است. همچنین «دیدگاه زمینه‌گرایی که به تأثیر هویت، ملیت، مذهب، سیاست، فرهنگ و به طور کلی معنا می‌پردازد» (Fenner, 2008: 213) در طراحی اشیاء مخصوصاً ظروف خانگی ایرانی، کمتر انجام پذیرفته است. از مطالعات انجام شده مشابه، در رابطه با مبانی طراحی در هنر ایران، می‌توان به تحقیقاتی اشاره کرد که در برخی زمینه‌ها مانند معماری ، نقاشی و فرش انجام پذیرفته‌اند و یا روش نشانه‌شناسی در اشیاء امروزی را مدنظر داشته‌اند . این در حالی است که جنبه‌های ارتباط بین نقش و فرم و عملکرد و یا معانی نمادین نقش پردازی‌ها در مورد ظروف خانگی کهن ایرانی کمتر مورد توجه بوده است (محققانی که به موضوعات کم و بیش نزدیک پرداخته‌اند در بخش مرور ادبیات مورد اشاره قرار گرفته‌اند). در صورت

کم توجهی به موضوعاتی از این دست، مبانی بنیادین طراحی و چگونگی بروز باورهای اسلامی در زندگی و نیز همخوان شدن نمادهای گذشته با نیازهای جدید ایرانی مسلمان، نادیده گرفته می‌شود. به نظر می‌رسد امروزه نیز طراحی ظروف خانگی کمتر بهره‌ای از آثار گذشته داشته باشند. این‌گونه تحقیقات به خصوص در مورد هنر ایران اسلامی، توسط محققین ایرانی، بسیار اندک صورت گرفته است. در این رابطه یعقوب آژند در کتاب تاریخچه زیبایی شناسی و نقد هنر از اندیشمندی چون *بشر فارس لبنانی* و زکی حسن مصری یاد می‌کند که "با عقاید و روش‌های اروپایی، میراث هنری خودشان را مورد بررسی قرار می‌دهند. در حالی که درباره هنر اسلامی تا به امروز بیشتر محققین اروپایی و آمریکایی کار کرده‌اند" (آژند، ۱۳۷۴: ۲۰۵). در نتیجه ضرورت چنین تحقیقاتی هم از دید شناساندن میراث هنری ایران به جهانیان و هم از دیدگاه روش تحقیق ضروری است، زیرا به جای دنباله روی از تحقیقات و گفته‌های خارجیان، محقق ایرانی خود در مورد جامعه، فرهنگ و هنر بومی به تحقیق و ارایه نظر می‌پردازد و در این راه از رویکردهای جدید تحقیقی بهره می‌گیرد.

سال‌ها دل طلب جام جم از ما می‌کرد / آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا می‌کرد
در مورد انواع ظروف خانگی موجود از قرون اولیه اسلامی در موارد زیر پژوهش و اطلاعات کافی وجود ندارد:

- گونه شناسی
- نوع کاربرد
- رابطه نقش و فرم و عملکرد ظروف

همچنین تأثیر و نقش جامعه و فرهنگ در نقش پردازی‌های انجام شده بر ظروف خانگی به عنوان زمینه طراحی، در بازه تحقیق ناشناخته است. در نتیجه، طبقه بندی نقش و نمادهای شکل گرفته بر ظروف خانگی و رابطه میان جایگاه سنت‌های کهن در نقش پردازی و فرم کلی ظروف و تأثیری که با ورود باورهای اسلامی در جامعه، در طراحی ظروف انجام شده است، از جنبه‌های مجهول طراحی ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی ایران می‌باشد.

در این مسیر علاوه بر توجه به سنت‌های کهن فرهنگ ایرانی و باورهای اسلامی، مبانی تفکر و اندیشه در طراحی اشیاء و نمادپردازی آنها، مدنظر می‌باشد. این تحقیق تأثیراتی که جامعه از لحاظ سیاسی، فرهنگی، مذهبی و ملیت در معنا گرایی نقش پردازی‌های ظروف داشته است را مورد مطالعه قرار می‌دهد. در این راستا انواع ظروف خانگی و کاربردهای آنها نیز شناسایی و مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۱-۱-۶- محدوده زمانی و مکانی: محدوده زمانی این پژوهش از ابتدای ورود اسلام تا قرن پنجم در محدوده جغرافیایی که به عنوان ایران قابل شناسایی بوده، در نظر گرفته شده است. در رابطه با چرایی انتخاب محدوده زمانی مورد بررسی در این پژوهش، می‌توان گفت کشور ایران، کشوری اسلامی است و جمعیت مسلمانان جهان حدود یک چهارم (۲۳٪) جمعیت کل جهان را تشکیل می‌دهند. ^۱ *فرای*

^۱ طبق یکی از پژوهش‌ها در سال ۲۰۱۰ میلادی ۱,۶۲ میلیارد نفر مسلمان در جهان هستند که ۲۳٪ جمعیت جهان را تشکیل می‌دهد. *Executive Summary*. The Future of the Global Muslim Population. Pew Research Center. <http://pewforum.org/The-Future-of-the-Global-Muslim-Population.aspx>. Retrieved 22 December 2011.

در پایان کتاب عصر زرین فرهنگ ایران اشاره می‌کند که "ایران تأثیر غیر قابل انکاری بر فرهنگ اسلامی داشته است" (فرای، ۱۳۶۳: ۱۲۴). این تحقیق به اهمیت قرون اولیه تا پنجم هجری در شکل‌گیری فرهنگ اسلامی تأکید دارد. این در حالی است که اغلب کتاب‌های هنری و فرهنگی در مورد ایران اسلامی، متعلق به قرون شکوفایی است و کمتر به مبانی و خاستگاه این امر پرداخته می‌شود. بسیاری از اندیشمندان بر این اعتقادند که فرهنگ و باورهای پیشین ایرانیان در غنی‌سازی فرهنگ اسلامی ایشان نقش بسزایی داشته است (کونل، ۱۳۴۷ و گرابار، ۱۳۷۹ و فرای، ۱۳۶۳). بازه زمانی تحقیق در واقع حد فاصل و پل ارتباطی میان امپراتوری ایران کهن (بخصوص ساسانیان) و وجه مشخص فرهنگی ایران اسلامی (دوره سلجوقیان و پس از آن) می‌باشد.

۱-۲- ضرورت انجام پژوهش:

"فصل مشترک تمامی اشیاء از ماشین آلات گرفته تا شاهکارهای هنری، وجود فرایند اندیشه بشر برای تولید آن‌هاست" (جنسن، ۱۳۸۴: ۱۱). "تعریف هنر هر قدر هم کار دشواری باشد باز پدیده‌ای است که محصول دست، چشم، ذهن و تجارب انسانی است. با دستیابی به شناخت بیشتر از این آثار، خود و دیگران را بهتر می‌شناسیم" (همان: ۵). از طرفی ظروف خانگی به دلیل تنوع و اهمیت ارتباط با مصرف‌کننده، جایگاه ویژه‌ای در مبانی طراحی اشیاء از دیدگاه طراحی صنعتی دارا هستند. "هر شخص، معمولاً بیشتر اوقات فراغت و استراحت خود را در خانه می‌گذراند. همین امر سبب گردیده تا اشیاء موجود در این مکان، که می‌بایست موجبات راحتی وی را فراهم سازند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشند" (محمدی‌نژاد، ۱۳۸۱: ۷).

"انسان به وسیله هنر توانست در هر فرصتی به نقش‌اندازی بپردازد و آمال و آرزوها و پیام‌ها و باورهای خود را که سرشار از نیازهای ذهنی، گزینه‌های نفسانی و نیز احساس و ادراک زیبایی‌شناسی بود، به آیندگان انتقال دهد" (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۸۶). "یکی از دلایل قابل فهم بودن هنر این است که محصول‌گزینه‌های انسانی است. این‌گزینه‌ها نیز بر اساس نیازها و انگیزه‌های انسان، هدایت و رهبری می‌شوند. یک اثر هنری چه به عنوان شیء و چه به عنوان زبان تصویری برای منظور و مقصودی طراحی شده است" (جنسن، ۱۳۸۴: ۱۱). شدت ارتباط، حجم زیاد، تنوع نیاز و استفاده در گروه اشیاء خانگی، موجب شده تا شاهد اشیاء متنوعی در این زمینه باشیم که طراحی آن‌ها امروزه معمولاً توسط طراحان صنعتی صورت می‌گیرد. گروه اشیاء خانگی خود به بخش‌های متنوعی تقسیم می‌گردند که در کتاب فرایند طراحی محصول از آن‌ها نام برده شده است. بخش لوازم آشپزخانه در این کتاب، همان ظروف خانگی را شامل می‌شود، که به دلیل تنوع عملکردهای آن بیشترین تعداد اشیاء خانگی را به خود اختصاص می‌دهد. از طرفی به دلیل شدت ارتباطی که به لحاظ زمان صرف شده در آشپزخانه وجود دارد، اشیاء این بخش دارای اهمیت خاصی در ارتباط با استفاده‌گر هستند.

^۱ ریچارد نلسون فرای (Richard Nelson Frye) (زاده ۱۰ ژانویه ۱۹۲۰ - درگذشته ۲۷ مارس ۲۰۱۴) ایران‌شناس و شرق‌شناس برجسته آمریکایی متخصص برجسته ایران‌شناسی و استاد بازنشسته دانشگاه هاروارد بود.

"آموختن نحوه درک معنای یک شیء، الگوهایی از تفکر و احساس می سازد که برای معنا بخشیدن به تجربیات بعدی مفید است. آثار هنری تنها اشیایی نیستند که برای تماشا باشند بلکه می توانند تفکر جدیدی را وارد زندگی سازند" (جنسن، ۱۳۸۴: ۴). بخشی از مطالعات پیشینه این پژوهش نشان می دهد که در رابطه با خاستگاه اسطوره ای مفاهیم نمادین ایرانی، با وجود غنی بودن و زنده بودن این مفاهیم در فرهنگ ایران، کمتر به طور جدی به آن ها پرداخته شده است. به تعبیر محمود فرشچیان "به راستی آنچه هنرهای اصیل این مرز و بوم قویاً بدان محتاجند حرکتی تمام عیار برای نیل به ارزش های اعتقادی و جوششی بی وقفه برای سرشار شدن روح جویای زیبایی و آرامش انسان امروز می باشد" (نقل در خلیج امیر حسینی، ۱۳۸۷: ۷). در این پژوهش، سعی می شود این کاستی ها در موضوع پژوهش پوشش داده شود.

۱-۳-هدفها:

هدف اصلی از این پژوهش بررسی اصول مبانی و عوامل موثر بر طراحی و نقش و فرم اشیا در محدوده زمانی قرون اولیه تا پنجم هجری در ایران می باشد. در این راستا گونه شناسی انواع ظروف مورد استفاده و تعریف فرم و ساختار آن ها از طرفی و گونه شناسی نقش و تزئین به کار رفته در ظروف از طرف دیگر مورد توجه قرار دارد. در نتیجه جهت نیل به هدف کلان مبانی طراحی ظروف، که منظور از طراحی فرم و نقش را به همراه دارد، چند هدف خرد نیز طراحی گردیده است.

• اهداف خرد:

- گونه شناسی ظروف خانگی در بازه تحقیق و تعریف آن ها
- طبقه بندی ظاهری فرم ظروف خانگی از منظر آنالیز گشتالت
- شناسایی نقوش جلوه گر شده بر ظروف خانگی و مفاهیم آن ها
- شناسایی نقوش برگرفته از سنت های کهن ایرانی
- شناسایی نقوش برگرفته از باورهای اسلامی
- چگونگی ارتباط و اهمیت فرم و نقش ها، معانی و عملکرد ظروف خانگی و طبقه بندی محتوایی آن ها

۱-۴-مرور پیشینه و ادبیات تحقیق

جهت بررسی پیشینه تحقیق، سعی شده است با توجه به ماهیت میان رشته ای بودن موضوع این تحقیق، که با مفاهیم رشته های صنایع دستی و طراحی صنعتی به طور توأمان ارتباط دارد، اطلاعات از بخش گسترده ای از کتاب های تاریخی و هنری جمع آوری شود. در این راستا نویسنده با چالش هایی روبرو بود:

- نمونه های پژوهش جزو صنایع دستی به حساب می آیند
- از دید مبانی نظری، ارتباط اشیا و استفاده گر جزو مواردی است که طراحی صنعتی به آن می پردازد.

• هرچند در مورد رخدادهای تاریخی در این قرون، کتابهای بسیاری وجود دارد اما توجه به مواردی که در طراحی اشیا و مخصوصاً طراحی ظروف خانگی تأثیر گذار باشد، بسیار اندک است.

پژوهشگر به سان این مصرع که می گوید "از تو به یک اشاره، از من به سر دویدن" داده های تحقیق را از اندک اشاراتی که به ظروف خانگی در گستره کتابهای تاریخی، اجتماعی و هنری شده است، جمع آوری نموده است. جهت انسجام بخشیدن به ارایه مطالب مطالعه شده، مرور ادبیات در سه حوزه کتابها، مقالات، پایان نامه ها و رسالهها بررسی می گردد.

۱-۴-۱- کتابها :

در مورد کتابهای مطالعه شده، برخی از کتابها به برخی اشیاء هنر ایران از دید صنایع دستی می پردازند و برخی از لحاظ روش شناسی حایز اهمیت می باشند. از جمله کتابهایی با نویسندگان ایرانی که مرتبط با موضوع تحقیق می باشند، می توان به سهم ایران در تمدن جهان (حمید نیر نوری، ۱۳۷۹)، تأثیر هنر ساسانی بر هنر اسلامی (عباس زمانی، ۱۳۵۵)، علم در اسلام (احمد آرام، ۱۳۶۶)، هفت هزار سال هنر فلزکاری ایران (محمد تقی احسانی، ۱۳۸۶)، رموز نهفته هنر نگارگری (مرتضی خلیج امیر حسینی، ۱۳۸۷)، پیشینه سفال و سفالگری در ایران (محمد یوسف کیانی، ۱۳۷۹)، تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی (محمد مددپور، ۱۳۸۷)، هنرهای ایران و آثار برجسته آن (آذرتاش آذر نوش، ۱۳۵۵)، ایران در اوایل عهد اسلامی (عبدالحسین زرین کوب، ۱۳۷۳)، آیین جوانمردی (مهران افشاری، ۱۳۸۴)، زندگی اجتماعی حکومت عباسیان (محمد رضا باطنی، ۱۳۶۹)، تاریخ ایران از ظهور اسلام تا دیالمه (عزیزا... بیات، ۱۳۵۶)، تاریخ دولت صفاریان (حسن یغمایی، ۱۳۷۰)، سفال و سفالگری در ایران (سیف ا... کامبخش فرد، ۱۳۷۹)، هویت اسلامی در هنر و معماری (عبدالحمید نقره کار، ۱۳۸۹)، تاریخ ایران پیش از اسلام (عباس اقبال آشتیانی، ۱۳۸۷)، سامانیان دوره شکوفایی فرهنگ ایران (محمد رضا ناجی، ۱۳۸۰) و آلبویه و اوضاع زمان ایشان (علی اصغر فقیهی، ۱۳۶۰) اشاره کرد که هر کدام به گوشه ای از داده های مورد نیاز این پژوهش، از جمله ظروف خانگی، تزیینات آنها و مبانی فرهنگی و اجتماعی در بازه زمانی، می پردازند.

از جمله نویسندگان شاخص خارجی که در مورد موضوعات مرتبط با این پژوهش، کتاب نوشته اند می توان به هنر اسلامی، زبان و بیان (تیتوس بورکهارت، ۱۳۶۵)، شیلا بلر و جانانان بولوم با کتابهای هنرهای اسلامی شاخص در موزه هنرهای زیبای بوستن (۲۰۱۳)، هنر و ایده های اسلامی (۲۰۰۹)، آب در فرهنگ و هنر اسلامی (۲۰۰۹)، خوشنویسی اسلامی (۲۰۰۶) و تصویری از بهشت در هنر اسلامی (۱۹۹۱)، ریچارد فرای، ۱۳۶۳-۱۳۶۵ با کتابهای عصر زرین فرهنگ ایران، سامانیان و بخارا اشاره کرد. همچنین کتابهای دیگری با عنوانهای مرتبط با هنر اسلامی از نویسندگانی چون عفیف البنهسی، اولگ گرابار، آدام متز، برتولد اشپولر، دیماندر، ارنست کونل، ارنست گراب و جورج میشل، گاستون وایه، ریچارد اتینگهاوزن، روبرت ایروین، باربارا برند، کریستین پرایس، دیوید تالبوت رایس، کارل جی دوری، ریچارد وارد، آن ماری شیمل و عایشه پارمان اشاره کرد که بیشتر آنها به صورت کلی و عمومی به هنر اسلامی و برخی مصداقهای آن به خصوص معماری پرداخته اند که از اجماع نظرات آنها می توان به جمع بندی کلی در ارتباط با هنر اسلامی دست یافت.